

Mindennapi közlésvilágunk

Mindenkivel megesett már, hogy látogatóba ment és „kiöltözött“, „náthás“ lett és orvos jött hozzá (vagy ő ment orvoshoz), telefonált, televíziót nézett, lakodalmi vendég volt vagy fényképet készítettek róla. Megszokott helyzetek, magától értetődő viselkedési szabályokkal. Addig nem is jön zavarba az ember, amíg valaki ezeket a helyzeteket frissen szerzett információelméleti-kommunikációelméleti buzgalmában „át“ nem értelmezi: elvont adókká és vevőkké válunk e műveletben, beszélgetéseinket holmi csatornákon (kanálisokon?) bonyolítjuk, jeleket cserélünk, s attól függően, hogy vannak-e közös kódjaink vagy nincsenek, bajlódunk a kódolás és dekódolás örömeivel vagy vesszük tudomásul a zaj nem kívánatos jelenlétét. És a visszacsatolásról még nem is esett szó.

Nincs szemléletesebb — úgy látszik — annál a „kommunikációs szakadéknál“, mely éppen az idegen szavakban (kibernetikai műszavakban) tobzódó kommunikációelméletet választja el a mindennapoktól. Áthidalása nem könnyű mulatság; a túloldalra átjutni sem mindig sikerül.

KÉTHÍDFŐS HELYZET

A TETT-nek ez a kommunikációs összeállítása is csak első, bátortalan kísérlet a kétoldalú hídépítésre. A kéthídfős helyzet azt jelenti, hogy két túloldal van. A kommunikációelmélettel való kommunikáció tehát mindenekelőtt kölcsönöséget feltételez. Nemcsak a mindennapok embeérének van szüksége arra, hogy néha kizökkenjen az öntudatlan magátólértetődőségből, hanem a kommunikációelmélet is csak úgy kerülhet közelebb a mindennapokhoz, ha van annyi rálátása önmagára, hogy képes felülvizsgálni saját kiindulópontját. A kommunikációelméletnek ahhoz, hogy mind többen „felérhessenek“ hozzá, nem kell feltétlenül „leereszkednie“ és beleolvadnia a köznapi szemléletbe. Alkalmazhatóságának nagyobb az esélye, ha visszanyúl a kezdetéhez, átgondolja saját múltját, s felteszi a kérdést: vajon nem indult-e el valóban rossz irányba, amikor az optimális információátadás (a lehető leghatékonyabb hírtovábbítás) mérnöki szemléletével akarta az egész világot feltérképezni, magyarázni, ellenőrizni.

Az elmélet nyomban kizökken fölényes magabiztosságából, ha a tárgyára kérdezzük rá (mi a kommunikáció?), vagy ami még ennél is vakmerőbb vállalkozás: tárgyában tesszük kérdésessé (egyáltalán körülhatárolható-e a kommunikáció vagy csupán a különböző jelenségek kommunikációs szempontú leírása lehetséges). Ilyenkor tűnik ki, mennyire megfoghatatlan a kommunikáció fogalma. Ilyenkor derül ki, hogy néha az elméleti igényű gondolkodásnak sem árt, ha a szó köznapi eredete, a homályosság mögött meghúzódó világos (világos abban az értelemben, hogy mindenki biztonsággal használja)

jelentések után nyomoz. Ehhez nem kell a szófejtők megszállottsága, elég egy jobbfajta szótár és — a józan ész.

MI VAN A JELENTÉSHÁLÓBAN?

A kommunikáció szó latin eredetével többen eljátszadoztak már. Nem nagy tudomány kideríteni, hogy a latin **munus** tő rejlik benne, amely 'kötelességet, szolgálatot' jelent. Mellé lehet állítani a **communis** 'közös', **communio** 'részvétel' és **communitas** 'közösség' jelentésű szavakat, és akkor a **communicatio** máris többet jelent, mint egyszerű megbeszélést (**communicare**): mondjuk a közösség kötelező közös részvételét jelenti egy közlésben. Ami már-már kísértetiesen hasonlít a tömegkommunikációhoz. A tömegkommunikációt ugyanis éppen a kötelező (szándékolatlan) és közös részvétel jellemzi.

De elegendő felütni bármelyik világnyelv szótárát (a kommunikáció modern jelentésben valószínűleg ezek egyikéből származott vissza hozzánk), hogy meggyőződjünk róla: e szó jelentéshálója (az utolsó százötven-kétszáz évben) mennyire kibővült és latin alapjaitól mennyire eltávolodott. A mai angol nyelvben nemcsak a közlés **communication**, hanem maga a közlemény is, „kommunikációról“ beszélnek, ha valaki hírt, üzenetet ad át, de akkor is, ha ragályos betegséget „osztja meg“ valakivel, „kommunikáció“ két hely között a vasútösszeköttetés és az országúti közlekedés is, két ember közötti futó érintkezés éppúgy „kommunikáció“, mint a legbensőségesebb kapcsolatok.

Ez a sorozatos jelentésváltozás a dolgok mind gazdagabb, árnyaltabb kapcsolódásának fejleménye. A kommunikáció fogalma hozzánk szűkséggéppen e gazdag háttér nélkül, „szegény rokonként“ érkezett. Csak legfrissebb és legműszakibb jelentéseit (hírtovábbítás, információcsere) hozta magával a kommunikációs eszközök „forradalmának“ fényűző batyújában. Ami nem lenne baj, ha a hiányzó háttérrel saját szerves nyelvi világunk pótolná. Csak az a kérdés, hogy hogyan?

KÖZLÉS VAGY KOMMUNIKÁCIÓ?

Az angol jelentésháztartást nem érte előkészületlenül a modern kommunikációfogalom, hiszen a régi és új, a köznapi és tudományos jelentések között sohasem szakadt meg a kapcsolat.

De milyen esélyei vannak a kommunikációról való teljes értékű kommunikációnak ott, ahol a köznapi nyelvhasználat nem szentesít efféle folytonosságot? Ha a kommunikáció helyett közlést mondunk — lényegesen akkor sem változik a helyzet. A legszenvedélyesebb nyelvújító kampány sem pótolhatja azt, ami elmaradt: a kommunikációról való köznapi szóláshoz szükséges fogalmak hiteles, belső kialakulását, egy szemlélet belső alapozású nyelvi háttérét. Mint ahogy

a legádázabb szómagyarító igyekezet sem mond többet annak, aki a „magyar megfelelő“ mögé még nem láthatja oda a hiányzó gazdag jelentésháttér.

De vajon nem kísérhetnénk-e meg érényt fabrikálni a szükségből? Ha már az esélyek innenső oldalára szorultunk, de nem tudunk a túlsó oldal nélkül élni, vajon nyelvünk kommunikációelméleti „fertőzetlensége“ nem tartogat-e valamilyen rejtett előnyt? Vajon nem lehetne-e úgy hidat verni **közlés** szavunk és a nemzetközi absztrakt **kommunikáció** közé, hogy mindenáron való azonosításuk helyett elfogadjuk különfejlődésüket. Ez azt jelentené, hogy a két hídfő bemérése innen és túl külön feladat. Ha tehát a TETT-szám szerzői a **kommunikáció** oldalán végeznek felderítést, közben az olvasó saját **közlésszemléletének**, nyelvének talaján mérícskélhet — több-kevesebb sikerrel.

„ELSÜLLYEDT“ KÖZLÉSVILÁG

De miért nem függesztjük szemünket egyenesen a közlésre, a **kommunikációra**? Miért kell időznünk a szavak előtt? Feltehetően azért, mert valami különös vakság folytán úgysem vennők észre. Látható-e a látás? Van-e nehezebb, mint nem közlésnek szánt és tekintett emberi kapcsolatainkban felismerni a közlést magát?

Pedig amilyen magátólértetődően beszélget vagy éppencsak viselkedik az ember, olyan természetességgel néz vissza ránk (csak nem veszszük észre!) a nyelvünkben szunnyadó közlésvilág. Lehetséges, hogy magából a nyelvből, a nyelv valóságfedezetéből építkezve is visszaállítható a szavak természetes egysége.

Családiás meghittségben élnek együtt a rejtett tapasztalatra utaló szavak: a **közlés** közelében tanyázik a **közel**, a **közös** és a **közösség**: **közlekedik** és **közösül** (vagyis érintkezik), akinek **köze van** egymáshoz és akinek van mit **közölnie** (megosztania) valakivel, **közösködik** a **közelláló** (a rokon), lesz **közössé** vagy **közönységessé** (általánossá) a **közreadott**, és **köztessé** a **közrevett**. E meghitt kép háttérben azonban máris feldereng a **közvettség** világa. Ahol a **közlés** már **közmegegyezést**, a **közlemény közérthetőségét** igényel, ahol a **köz** megkettőződik: **közéletté** és **köznapokká**, **közemberré** és **közüggé**, ahol **közreműködést** kíván a **közügy**, a **közvagyon** nem tűr **közönyt**, ahol a **közmondás közhellyé**, a **köz tudás közhitté** és **közvéleménnyé**, a **köz hír közbeszéddé**, a **köz akarat közérzetté**, ahol a **közreadás közbenjárás**, a **köz ség közületté**, a **köz ség közönységessé**, a **közös közvetítette**, a **közvetítés központosítottá**, a **közeg közleménnyé**, a **közvetített közvetlenné**, a **közvetlen pedig közölhetlenné** válik.

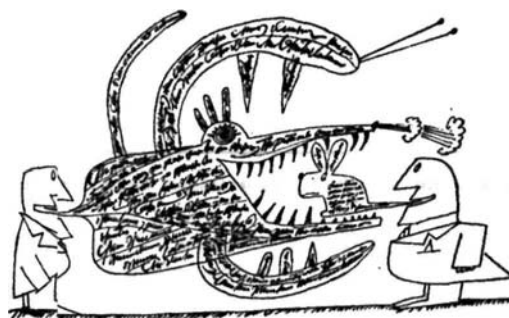
A mindennapok e rejtett „közlésselméletének“ az a legfőbb előnye, hogy nem kell könyvből tanulni. Csak ki kell vonni a nyelvből, mert kivonható belőle. Úgy tűnik, nemcsak rendelkezésünkre áll a hiányzó jelentésháttér, hanem még gazdagabb, szerteágazóbb is az angolnál, franciánál és latinnál.

ELKALANDOZOTT JELENTÉSEK

A **köz** ide felrajzolt „elbokrosodása“ legfeljebb csak egy metszete a teljes közlésvilágnak. Nemcsak a **köz**, de a **jel**, **adó** vagy **vevő** köré is felrajzolható lenne egy térkép. A mellékelt házi készítésű szótérképről (nem a szavakból, hanem a szavak viszonyából) mégis sok minden leolvasható, elsősorban a jelentések történeti összetartozása, belső rokonsági kapcsolata. Persze látjuk elkalandozásukat, elszigetelődésüket is. És látjuk térben és időben való szétszóródásukat. Főként mégis az tűnik szembe, hogy például a **közös**, **közöl**, **közlekedik** és **köze van hozzá** jelentései milyen sűrű hálót alkotnak a közvetlen emberi kapcsolatok központi ténye körül. (Közvetlen emberi kapcsolatokon itt két ember közötti személyes — rokon, szerelmi, baráti — viszonyt értjük, bár e kapcsolatok köre szélesebb: a kölcsönös gyűlölködés is lehet közvetlen, egymásra utalt és személyes.) Az érintkezés közös előfeltételezettsége és kölcsönössége szövi ezt a hálót.

A nyelv természetes alakulásának körén belül (a nyelvújítás előtt) tehát úgyszólván csak a közvetlen közlésvilágra utaló jelentések vannak. Minden, ami ezen túlmutat, nyelvújítási műszó (közlekedés, közlemény, közönység, közvetítés, közeg stb.). Minél messzebb vagyunk a kör középpontjától, minél messzebb rugaszkodunk a közvetlenség világától, annál egyértelműbbé és egységibbé válnak a jelentések, annál távolibb a történeti kapcsolatuk egymással. Nem véletlen, hogy a modern kommunikációs és tömegkommunikációs szaknyelv e körön kívül keresgél magyar műszavak után. A körön belül, a nyelvi régiségből egyetlen szóra tartott csak igényt, és ez maga a **közlés** (továbbítás jelentéssel a **hír-** és **távközlés** szavakban). Talán ez az óvatlan döntés minden bajnak a forrása. Túl közel érezzük magunkhoz, túl gazdag háttérű, túlságosan a miénk ez a szó ahhoz, hogy „jöjtemnt“ elméleti célokra átengedjük. És túl általánosnak, túl készen kapottnak tűnik a kommunikációelmélet ahhoz, hogy saját emberközpontú közlésvilágunkba beengedjük.

A térkép, ha másra nem is jó, azt mindenesetre érzékeltetni tudja, hogy mindennapi közlésmoделlünk — annak hagyományos belső köre legalábbis — kapcsolatközpontú, konkrét és

SAUL STEINBERG

Nyelvi fölény

közösséghez kötött. Nem válik benne külön a nyelv leképezte és nyelv teremtette világ, ezért mozgunk benne otthonosan. Azzal, hogy kilépünk belőle, ezt az otthonosságot mondjuk fel.

TALÁNYOK MÍTOSZA

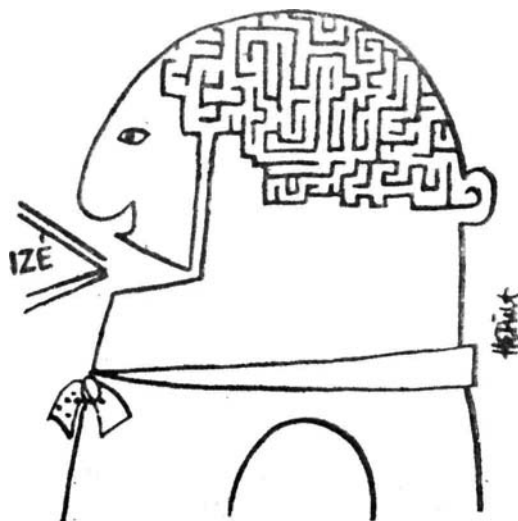
A kommunikációról szóló mítoszok is akkor jelentek meg az ókori görög mitológiában, amikor az ember először vált idegenné a közlés világában. Herodotosz mint igaz történetet írja le Krözusnak, Lüdia utolsó királyának a bukását, a történet mégis mitikus jelentőségűvé növekszik. Krözusnak, akárcsak a vállalkozó kedvű Oidipusznak, a talányok özönével kell megküzdenie: talányos útmutatásokkal, jóslatokkal, álmokkal és jelekkel (ómenekkel) találkozik. Végzete, hogy csak a néma közléseket tudja pontosan értelmezni. A magyarázat, a szó zavarba ejti és megtéveszti. Mégis a szavaknak hisz, s ez az, ami beteljesíti a sorsát. Túl messzire megy a talányok megfejtésében, anélkül, hogy tehetsége lenne a pontos megértésre. Krözus végzete a jövő ésszerű kifürkészésének, a jövőt tudó istennel való párbeszéd „félreértésének” nehézségeit példázza. Az emberek közti félreértés katasztrófáinak nem született mítosza a görög világban. Lehetséges, hogy a régi görögök „boldog gyermekora” nem ismerte az emberek közti kommunikáció zavarait (bár ez nem valószínű). Kézenfekvőbbnek tűnik, hogy ezek a zavarok, éppen mert az emberi világhoz tartoznak, nem kíváncsítottak mítoszokba. Annál több nyomot hagytak a nyelven. E hiányra utaló nyomok azonban nem válhattak tudássá, s főként a közlés nehézségeinek tudásává nem. A mindennapi közlésvilág egységének nyelvi látszata inkább elfedte a hagyományos világtól való elválásunkkal járó zavarokat. Nehéz észrevenni (a kommunikációelmélet is azért követett el szóhasználati határsértést, mert nem vette észre), hogy közlésvilágunk jelentés-ágbogai más logika szerint függenek össze a nyelvújítás **előtt és után**, másképp működnek a hagyományos világban és azon **kívül**.

A mindennapi nyelvszemléletből egymagából **ezért** nem következtethető ki mégsem a kommunikáció teljes (éppen történeti megosztottságával, közlési zavaraival teljes) világa.

A KÖZLÉS TUDÁSA

A mindennapok és a kommunikációelmélet közötti űr betöltésének másik útja: mindennapi közlésvilágunk **nem-nyelvi** feltérképezése a „látható-e a látás” paradoxonja ellenére sem előzmény nélküli. A közlés bonyodalmairól gazdag tapasztalati ismereteket halmozott fel a népi hiedelemvilág (a természeti jelek talányos közléseire vonatkozó tudáskincsével, közmondásaiival, a népi szólásokban lecsapódó megfigyeléseivel).

Tudatosabb felismeréseket tartalmaz Pápai Páriz Ferenc **Címertana** (a címerek és nevek rejtett közléseiről), Apor Péter **Metamorphosisa** (a „náj-módi” jelentéseiről), Borsos Tamás törökországi feljegyzéseiben pedig a néma jelek

működéséről olvashatunk. Lehetséges közléstudományunk szemléleti előzményei között kiemelkedő helyet foglal el Bolyai János jel- és közléstudománya, akinek kézirati hagyatékában a néma közlések (a mozdulati, írott, tapintható jelek vagy az illatterjesztés) részletes leírását találjuk.

A BESZÉD MUNKATÁRSAI

Voltak tudatos próbálkozások a hagyományos nyelvi közlésvilág friss tapasztalati anyaggal való felújítására is.

Időben hozzánk legközelebb eső kísérlet Karácsony Sándor egyszerű, tapasztalati észjárású „alkalmazott közléselemlete”, aki gyakorló nevelőként „a közösség és a nyelv életéből” próbálja leszűrni a „társaslélektani alapozású nyelvi nevelés” törvényszerűségeit. A **Magyar nyelvtan társaslélektani alapon** (Bp., 1938) című könyvének előszavában ezt írja: „A nyelvi nevelés (...) nyelvet teremt ott, ahol nem volt nyelv, vagy csak fogyatékos nyelv volt vagy ösztönös...” Az iskolákban azonban nem nyelvi, hanem tartalmi nevelés folyik. Elfelejtik, hogy nem a szándékolt tartalom, hanem a tanár—diák közti társas viszony: a társas kölcsönhatásban élővé tett nyelv az, ami hat. Nem az, **amit** beszélünk, hanem, hogy **beszélünk**, hogy **élni** tudunk a beszéddel. Az élő kölcsönhatást közvetítő jelrendszer, a nyelvi társasviszonyok tudatos használata nélkül csak vadevezősei és kutyaúszói vagyunk a nyelvnek.

A nyelv két ember munkája, mondja Karácsony Sándor, s a beszéd egyenjogú munkatársává csak az válhat, akivel megosztják a nyelv terhet. A nevelés addig tart, míg tart az egyik ember fölénye a másik fölött. Ha ez a fölény megszűnt, a nyelv is megszűnik nyelvként működni: kultúrává válik. A beszéd egyenjogú munkatársai-

Félbemaradt közlésaktus

ként a nyelv örököseiből és munkatársaiból a kultúra örököseivé és munkásaivá válunk. Az, hogy beszélünk, ettől fogva már nem a kultúra, hanem a közösség fönnállásának jele.

INDULÁS KÖZÉPRŐL

Karácsony Sándor áthidaló módszere az anyanyelv kommunikáció és kultúra szükségszerű egymásrautaltságából indul ki. Ez önmagában mégsem indokolná, hogy a szavak helyett miért időzünk ezúttal éppen a kommunikációs szemlélet egy elfelejtett vagy a kultúra folytonosságából több mint három évtizede kiiktatott epizódja előtt.

Ami a Karácsony Sándor-i vállalkozásban igazán tanulságos, az maga az eljárás. Karácsony nem a szélektől, hanem egy igen nagy megterheltségű központi pillértől kezd építkezni egyszerre kétfelé: a mindennapok közlésvilága és egy lehetséges modern kommunikációelmélet felé. Ez a közbülső pillér — a közösség maga. Karácsony szóhasználatával élve: „a közösség élete“. A vállalkozás sikere azon múlik, hogy mennyire teherbíró, mennyire valóságos ez a közbülső pillér.

KETTŐN ÁLL A VÁSÁR

Karácsony a nyelv kommunikációs viselkedését egy képzeletbeli vásár csereviszonyain, áru- és pénzforgalmán, adásvételi aktusain kísérletezi ki. (Az árucseré és a közleménycsere párhuzamba állítása a modern kommunikációs szemlélet egyik legnagyobb elméleti vívmányának számít, melyet a tudományos köztudat Lévi-Strauss és Rossi-Landi nevéhez szokott kötni. Lévi-Strauss beszél az „eszmék, javak és nők cseréjéről“, Rossi-Landi egyik tanulmánya pedig **A nyelv mint munka és áru** címet viseli.) Karácsonynál az **adó** és **vevő** fogalma szinte észrevétlenül „csempésződik be“ egy vásár alaphelyzetébe.

Mindig kettőn áll a vásár — írja. Kettőn keltenek a hagyományos leányvásárhoz is: az **adó** lányt **adó** apa, és aki „alkut köt“ rá, a **vő-** vagy **vevőlegény**. Vásárra egymás kedvéért mennek az emberek, nemcsak az áru kedvéért. A találkozását is, nemcsak a haszonért.

Mert a pénz és áru mellett a szavak is gazdát cserélnek. Eladó és vevő, beszélő és hallgató állandóan váltakozik, minduntalan átmegy egymásba. Ez az állandó szerepcsere nemcsak Karácsony szerint egyik alaptörvénye mindennapi közlésvilágunknak. Ezt hangsúlyozza újabban a kommunikáció ún. tranzakciós elmélete, mely a kommunikációt — a klasszikus felfogással szemben — nem közleménycserének, hanem elsősorban szerepcserének értelmezi.

ALKU — EGY KÉZFOGÁSBAN

Mivel a vásár mindig hely, időpont, emberek és áru, Karácsony modelljében mindezek együttvéve, mint „teljes szituáció“ határozzák meg magát a közlést. A helyzet fontosságának felismerése egyetlen modern szerzőnél nem hiányzik. Csak ma ezt kontextusnak, a közlés körülményeinek vagy a jel külső környezetének nevezik. A közlés helye és ideje a vásárban mindig az **itt** és **most**. A közlés alapformái tehát elképzelhetetlenek a jelenlét nélkül. Az áru persze sokféle, sokfélesége: a választék. Ami két áruban közös lehet, az az értékük. Az értéket pénzben mérik. Az árura adott pénz azonban nem mindig fedi az értéket. Az árak a kereslettől és kínálatlaltól függenek. Az ár sohasem ugyanaz. Az áru árát nevezi Karácsony jelentésnek.

NEM JELENTÉST CSERÉL

Ez a jelentésszemlélet minden vonatkozásban meghaladja a jelentésnek azt az európai gondolkodási hagyományban meggyökeresedett fogalmát, mely a jelhez-rögzített jelentést rendel hozzá. A saussure-i jelentésfelfogással szemben a Karácsonyé inkább a nyelvfilozófusok (Wittgenstein) jelentésértelmezéséhez áll közel, akik szerint a jel jelentése nem más, mint a jel használata. Nincs jelentés a vásáron kívül — mondja Karácsony. Nincs jelentés anélkül, hogy a felek „állnák“ a vásárt. Az alkut kézfogás szentesíti. A kézfogás aktus. Nemcsak közöl, megpecsétel. Nem jelentést cserél, hanem jelentést ad és megegyezik a jelentésben. A Karácsony-i „jelentésadás“ a már említett tranzakció-elmélet „tranzaktusát“ előlegezi. Annak a felismerése, hogy a jelentés (az átadás) nemcsak a közlésben (vásárban) részt vevő személyek „alkuja“, hanem a közlés helyétől és idejétől is meghatározott „alku“ — szintén tranzakciós vívmány. Ott ezt úgy fogalmazzák, hogy „a teljes szituáció sugallja a jelentést“.

De a közlést aktusnak, a nyelvi közlést beszédtevékenységnek, beszédcselekvésnek (beszédaktusnak) tekinteni — nem kevésbé alapvető szemléleti fordulat, mely főként a mai modern cselekvéslogikai alapozású kommunikációs irányzatok sajátja.

(Folytatása a 49. oldalon)

ARADI JÓZSEF

(Folytatás a 6. oldalról)
AJÁNDÉK, ZSÁKMÁNY, KÖLTÉSZET

Karácsony Sándor vásárán azonban nemcsak alku folyik. Van, aki vásárfiát kap (ajándékot), van, aki árut koboz el (vagy pénztárcát lop), van, aki csak báméskodik. Ajándékot önként ad az ember, zsákmányt önkényesen vesz el. A kifejezés: a közlés ajándéka. A felhívás (parancs): a közlés zsákmánya. Csak a báméskodásban nincs sem önkény, sem önkéntesség. A báméskodás: a jelenlét elfogulatlan öröme. Ha a kifejezés az ajándékozó dolga, a parancs azé, akitől elvettek valamit. Csak az öröm szól magának a vásárnak. A jelenlét itt önmagáért való. Ez az önmagáértvalóság a vásár költészete.

A Kelet-Európából elszármazó Roman Jakobson a „közlés költészetét“ poétikai funkciónak nevezte el. Az elnevezésnél fontosabb a felismerés: a költői kommunikáció nem vezethető vissza egyoldalúan a nyelv kifejező vagy felhívó funkciójára. A költő nem ajándékozik és nem zsákmányol. A költő jelen van a nyelvben. A nyelvi jelentési „öntudata“ nemcsak egyenes átjárást tesz lehetővé a Jakobson-utáni nyelvpolitikai szemlélethez, hanem költészettudatunkat is átalakítja. A nyelvet többé nem a költészet pusztá eszközünek látjuk, hanem jelenlétünk állandó helyének — egyszerre tudatos és bámész közegeknek.

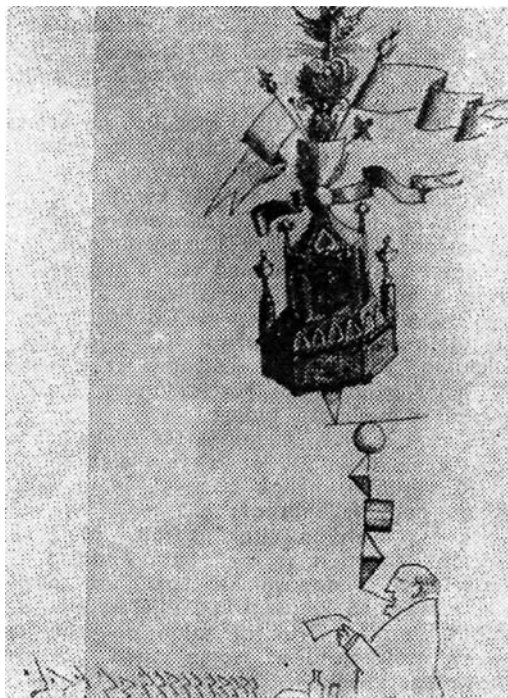
Végül a vásárban mutatványosok is vannak meg részegek. (Az is lerészegedhet, aki itallal, az is, aki látvánnyal kábítja magát.) Látszólag semmi közük a vásárhoz, mégis szegényebb lenne a vásár nélkülük. Bármilyen furcsán hangzik, ők is adásvétellel foglalkoznak. A mutatványos önmagát bocsatja áruba, a részeg önmagát veszi áruként: az italok és látványok mindenkori árfolyamán.

Ma ezt úgy mondanánk: van egyirányú kommunikáció, s van önkommunikáció is. A látvány oldalán mindenkinek ugyanazt a mutatványt adják, a „részegség“ oldalán mindenki önmaga mutatványává válik.

Az egyirányúság — s következménye: a vásári befogadás személytelensége — azóta világszerre megtapasztalt (tömeg-)kommunikációs közhely. Az „én—én“ típusú közlés nélkülözhetetlensége viszont csak az észtországi tartui iskola kultúrszemiotikájában vált nyilvánvalóvá. Az önkommunikációs elgondolások e történeti és földrajzi rokonsága ugyanarra a tényre mutat: Karácsony és Lotman közös gyökerű közlésvilágában nemcsak személyes énjének keresésébe részegedhet bele az ember. Vele együtt „kollektív énjét“ (kultúráját) is elvétheti vagy elveszítheti. E „kollektív énhöz“ visszatérni — több mint mutatvány: ez a legnagyobb szabású és talán legeredetibb autokommunikációs kísérlet.

A FŐLÉNY MODELLJE

Karácsony olyan helyzetekből indul ki, ahol az ember „csak másokkal együtt csinálhat valamit“. A nevelés is ilyen vásárforma helyzet. Azzal a többlettel, hogy egyben nyilvánvaló fölényhelyzet is: a nevelő mindig fölényben van a nevelttel szemben.

Lehet, hogy meglepőnek hat a vásárt az iskolával ilyenképpen összehasonlítani. De az agyműködés „teknősbéka-modellje“ sem egészen hasonlít az agyhoz, az agyi funkciókat mégis kitűnően lehet tanulmányozni rajta. Az iskolavásár a közvetlen emberi kommunikáció egyetemes „teknősbékája“, mely a mai bonyolult világ legváltozatosabb közléshelyzeteit is viszonylag pontosan tudja leképezni. Márpedig tudásunk jelenlegi szintjén (a közlést illetően is!) többre megyünk egy működőképes modellel, mint a jelenség aprólékos szétboncolásával, holtában való felszeletelésével. Főleg ha ez az „élő“ modell mindennapi közlésvilágunk tudatosításának olyan esélyeire figyelmeztet, ahová a modern kommunikációelmélet épp most készül műszaki és „patkánykísérleti“ egyoldalúságai után vissza- (vagy inkább: **tovább-**) lépni.

A Karácsony-modell a hagyományos nyelvi közlésvilág folytonosságából azt mentette át, ami a modern elméletekből hiányzik: a közvetlen emberi érintkezés társadalmi kereteit, a kapcsolatközpontúságot és az életet. A modern kommunikációelmélet önmeghaladó törekvéseihez pedig éppen abban áll közel, ami hagyományos nyelvi közlésvilágunk felől nézve maradt láthatatlan: láttatni (működtetni) tudja mindennapi nyelvhasználatunk munka- és áruviszonyait — a közlés párbeszéd helyzetében vagy éppen antidiológusában életbe-játszott hatalmi (nevelési) viszonyainkat.

KÖZÖSSÉGKÁROSULTAK, NYELVTERELŐK, SZÓVIGYÁZÓK

A közlés feltételeit tehát a megértésben, a megértés feltételeit pedig a közösségben kell keresni — ez a Karácsony-modell legfőbb tanul-

sága. De létezik-e a közösség? Lehetséges-e közösség ott, ahol nemcsak a közlésvilág egysége szűnt meg, hanem a kommunikáció is nehézzé vált.

Mit kezdünk e közvetítő modellel, ha nemcsak a két hídfő, hanem a közbülső pillér teherbírása is kétségesnek minősült? Hogyan hidaljuk át a mindennapok és az elmélet közötti űrt, ha a „tudomány“ (hagyomány) mindenre érvényes egységének (közösségének) megszűntével maga a megértés is bizonytalanná vált, s megértés nélkül a kommunikáció is veszélyben forog? Elég rugalmas-e a Karácsony-modell ahhoz, hogy túlélje ezt a váratlan „talajvesztést“? Másképp fogalmazva: van-e olyan életképes ez a szemlélet, hogy mindennapi közlésvilágunk újabkori zavarait is értelmezni tudja?

Ha csak a nyelvi megértés (és kommunikáció) nehézségeit tekintjük, ez a szemlélet kétségkívül jó segítőársunknak bizonyul. Mindenekelőtt abban, hogy különbséget tud tenni nyelvkárosultak és „nyelvkárosultak“ között. Mert ha a „hozzánk engedett szavak“ Sütő Andrása el is szegődtenne mindannyiunkat Lászlóhoz „nyelvtelőről, szövigyázó juhászoknak, éjjel-nappali szolgálatra“, ezzel a fortéllyal talán mégsem valamennyi nyelvkárosultat volna mód „Szavaink Nagyfejedelemségébe“ elvezetni. Mert vajon felsorakoznának-e valamely önkéntes vagy kinevezett „szövigyázó“ füttyjelére a közhelyek és elköptatott szövegek nyelvkárosultjai, a nem-a-szavak-hiánya-miatt homályos beszédre szorítottak, a helyzetfelismerésben megcsököttek, a mindenkori fölényhelyzetek néma jóváhagyásra méltottjai? És nem elégtelen-e a „nyelvtelőrök éjjel-nappali szolgálata“ azok mellett, akik nem a nyelvben, éppen csak természetes közösségigényükben rövidültek, akik nem a nyelvhasználatból éppen csak anyanyelvük „zenéjéből“, bensőséges családi ritusból, a kommunikációs stratégiák nélkülözhetetlen intimitásából rekesztődtek (vagy felejtődtek) ki?

A fölénymodell szemüvegén át nézve, jobban előtűnik, hogy a „vigyázás“ és „terelés“ címén a nyelvi fölény végzi „nehéz szolgálatát“. A nevelői aktus tulajdonképpen a beszélővel szemben érzett fölényét rejtja a nyelvművelés tennivalói mögé. A nyelvművelőt e kettős (nyelvi és nevelői) fölényhelyzete hatalmazza fel arra, hogy a beszélőt is nyelvként: munkájának tárgyaként kezelje. Ha a beszélő ezután valóban nyelvként (tárgyként) és nem személyiségként viselkedik, akkor elharapózik a nyelvápolás illúziója. Nincs valóságosabb, mint az a szuggesztív látszat, hogy a nyelv a nyelvcsiszológ és nyelvtisztogatók „szolgálatát“ nyomán „fejlődik“, nem pedig a

különböző nyelvhasználatok egymással való küzdelmes „vásári“ dialógusában. Nem a nyelvet (a nyelvtant), hanem a nyelvi viszonyt (a fölény lehetséges társas viszonyait) érdemes tehát tudottá tenni — a közlés élő világába visszahelezett nyelv így jut e szemléletben a hagyományos iskolai nyelvtanközpontúságnak ellentmondó, az iskolai nyelv szemléletet gyökeresen átalakító öntudathoz.

A MINDENHATÓ NYELV

Aki e szemlélet alapján megtanulta a nyelvet nem pusztán csak nyelvnek tekinteni s a kultúrát sem pusztán csak kultúrának, az kommunikációs modellünk pillérét — a közösséget — is más fényben látja. Ha a bensőséges nyelvhasználat végül is nem a nyelv, hanem a kultúra és a bensőséges kultúraháználattal sem a kultúra, hanem egyenesen a közösség üzeni magát, akkor a nyelv—kultúra—közösség viszony alanya semmiképpen sem lehet a nyelv (vagy a nyelvművelő), hanem csakis a közösség. Másrészt, ha a nyelv nemcsak arra való, hogy gondolatokat közöljünk vele, és a kultúra sem csupán arra, hogy áthagyományozzuk, akkor a nyelv kultúra- és közösségfenntartó funkciójára vonatkozó minden kérdés értelmetlenné válik.

A valódi kérdés — a feje tetejéről a talpára állított viszony kérdése — pontosan fordítottja a hagyományosnak: nem a nyelv szerepére, hanem a közösség szerepére kell rákérdeznünk, ha el akarunk jutni a kommunikációnak (a közösség teljes közlésvilágának) igen valóságos kérdéséig. Addig a kérdésig, hogy mit tesz, mit tehet a közösség a kultúrával (mint kommunikációs rendszerrel)?

Közlésszemléletünk eddigi egyoldalúsága a bizonyosság rá, milyen nehéz kitörni a nyelv mindenhatóságának büvköréből. A nyelvközpontúság különben is Kelet-Európa igen szükségszerű-szükséges történelmi nyomorúságainak egyike. Ahol az anyanyelv közösség-(olykor nemzet-) alkotó szerepe minden más funkciójánál fontosabb lehet, indokolatlan elmarasztalni a túlzott nyelvi öntudatot. Mégis szembevetendő, hogy ez a túlnövesztett nyelvi tudatosság mennyire kiszolgáltatott bennünket közlésvilágunk tudattalanjának: a nem nyelvi kommunikáció alig számon tartott és éppen ezért gyorsan elhatalmasodó zavarainak. A metakommunikációs fölény szemben már csak azért is védtelenebbek vagyunk, mert a nyelvi fölény tudott és nyílt rejtőzködéséhez képest körmönfontan és fölismerhetetlenül nyilvánvaló.

A METAKOMMUNIKÁCIÓ NYELVKÁROSULTJAI

Éppen fordított helyzetben vagyunk, mint a kommunikációról szóló görög mítoszban Lüdía királya. Végzetünk Krözussal ellentétben az, hogy mi csak a szavakat akarjuk (tudjuk) pontosan értelmezni: a rejtett kultúra, a metakommunikáció néma közlései zavarba ejtenek és megtévesztenek. Mégis mindig a szavakkal szemben vagyunk bizalmatlanok, a szavakat hibáztatjuk azért, amiért metakommunikációs gyanútlanlansá-

gunk és tudatlanságunk áldozataiként kell viselnünk beteljesedett ősi-modern sorsunkat. Csak-hogy a mi „modern sorsunk“ nem az istenekkel való rendkívüli mitikus párbeszéd félreértése, hanem éppen a sorstársainkkal, közösségünkkel, hagyományos kultúránkkal folytatott mindennapi kommunikációs kísérletek rövidzárata.

Mert nemcsak valamiféle „kutyauszói“ és „vadevezősei“, hanem ezúttal valóban szó szerinti „károsultjai“ lehetünk e számunkra még rejtett közlésvilágnak. Nyelvkárosultjai úgy, hogy egyszerűen hiányoznak a hozzá mérhető szavaink, nem tudunk beszélni róla. Márpedig „amire nem lesz saját szavad: elpártol tőled, hiába mondja bárki, hogy a tulajdonod“. És ha Sütő András „nyelvkárosultjai“ holmi nagyfejedelemségekben (Szavainak Birodalmában) tévelyegnek, a közlés rejtett üzeneteinek „vaksüketnémái“ saját világukban az emberi kapcsolatok köznapi, szótlan világában „jutnak anyanyelvi koldusbotra“.

Közlésvilágunk belső körében, a hagyományos világban nem volt szükség a rejtett közlésre utaló szavakra, az emberi kapcsolatok észrevétlen közösségi szabályozása túl jól működött ahhoz, hogysem a metakommunikáció a közlés zavaraként megnevezhető (tudatosítható) lett volna. A közvetettség viszontagságaival versenyt futó nyelvújító lendület pedig túl optimista volt ahhoz, hogysem a kapcsolatteremtés új keletű csapdáit megnevező (értelmező) szavakat is fabrikált volna. Ez a nagyvonalúság napjainkban üt vissza, amikor nyilvánvalóvá vált: a szavak hiánya a kapcsolatcultúra hiányára mutat, nemcsak előidézi, hanem tartósítja is ezt a hiányt. Amire nincs szavunk, az nincs. Ami nincs, arra meg minek a szó. A rejtett közlésről való közlés büvös köre ez, amelyből a természetes kommunikációs szemlélet — szavak híján — csak Münchhausen báró gesztusával szabadulhatna: ha önön hajánál fogva valamiképpen kiragadhatná magát. E szemlélet (s a modell) gyengéi itt mutatkoznak meg: a nem nyelvi közlésvilág ismeretlen és csapdákkal teli öserdejét még praktikus-eligazító szinten sem tudja leképezni, még kevésbé képes azt kritikailag átvilágítani.

ETNIKAI KÓDOK

Ez nem nagy gond, amíg a kisebb-nagyobb metakommunikációs zárlatok csak az egyén élethelyzeteit, kapcsolatcultúráját, életvitelét érintik, mint az empátia a következőkben leírt zavarai esetében. De mitikus méreteket ölthet ez a hiány, ha egy etnikai közösség (nemzetiség) saját rejtett kultúrájának, szavakban ki nem fejezhető hagyományának válik „nyelvkárosultjává“. Hiszen ez a közösség nemcsak „nyelvében él“, hanem teljes közlésvilágában. Etnikai kódjainak bonyolult rendszerével közli önzonosságát (identitását) időben és térben egyaránt. Egy etnikai közösség létezése, fennmaradása szempontjából nem közömbös, hogy használni tudja-e jelképpé vált sajátos viselkedési mintáit, gesztusait, proxemikai (térhasználati) sémáit, gasztronómiai (étkezési) és öltözködési szokásait, megszokott tárgyi kör-

nyezetét és a hagyományos közösségi jelképpé nőtt tájat, falu- vagy városképet — tornyaival, iskoláival, színházaival, szabad térségeivel, szobraival, temetőivel —, mint ahogy az sem közömbös, hogy élni tud-e a kitüntetett helyek és időpontok ünnepteremtő alkalmával, jelképes tárgyaival, rítusaival, tereivel és tájaival. Az önazonosítás és önmegkülönböztetés e „néma nyelve“ mindaddig nem válik problémává, mindaddig nem ütközik bele a tudatosítás nyelvi korlátaiba, amíg a közösség — akárcsak a kalotaszegi királyi botozó legények vagy a kalotaszegi virágnyelv (lásd Salamon Anikó és Péntek János írását) — nem lép ki a közvetlenség viszonylag egynemű világából. A tudatosítás (elnevezés) gondja akkor növekszik közösségi nagyságrendűvé, amikor a városi életformára áttérőben a felbomlott hagyományos közösség minden egyes tagja egyénileg (és idegenként) kerül szembe önzonosságának falun még spontánul működő és rejtett dimenziójával. Az addig jószerint homogén etnikai közösség — kimozdulása és városi beilleszkedése során — egyszerre találkozik önmaga különemű környezetben való egyéni megnyilvánulásának és saját etnikai azonossága tudatos vállalásának szükségletével és problémájával. Mindkettő olyan próbatétel, melynek sem egyéni, sem közösségi kihordásához nem elég sem a nyelvből kihámozható, sem az iskola- és vásárhelyzetből összeötvözött szemléleti modell. Többre: kommunikációelméletre, sőt kritikai kommunikációelméletre van szükség. Olyan elméletre, amely tudja magáról, hogy a közvetlenség körén kívül született, mégsem kívánczik a körön belülré: nem kíván lemondani sem az egyéniség autonómiájáról, sem a közlésben megtehető páros vagy kiscsoportos intimitásról. A közlés demokratikus lehetőségeit tehát nem az egyneművé vissza- vagy lekerékített, mindenkinek ugyanazt jelentő világban keresi, hanem a világok („tudományok“) sokaságában, a közlések egymást keresztező (erősítő vagy gyengítő) összetettségében.

E TETT-szám összeállításában a fenti szempontokat követtük. Gondosan kerültük a kommunikációelméletnek mindazokat a területeit, amelyek e szempontokkal nem függnek össze vagy amelyről már nálunk is jelentek meg ismeretterjesztő írások vagy könyvek (pl. információelméleti, nyelvészeti, állati kommunikáció, ember—gép kommunikáció). Abból indultunk ki, hogy a kultúra rejtett dimenzióinak feltárásához, a nemzetiségi önismeret és identitás közösségi egyensúlyához nemcsak elméletre, hanem az elméleti nyilvánosságra is szükség van. A kommunikációelmélet tehát nem néhány ember műkedvelői pepecselése. Funkcionalitása is csak akkor lehet kritikai kommunikációelméletnek nevezhető, ha nemcsak a fölényhelyzeteket sikerül átvilágítani, hanem szigorú (olykor idegen hangzású) fogalmainak fényében egyszerre az is élesen kirajzolódik és pontos nevet kap mindennapi közlésvilágunkban, amit különben — és éppen ezért — sohasem láthattunk volna meg.

ARADI JÓZSEF